

TÉNYSÉG? *Pannonhalmi Szemle* 16 (2008/1.). 35–55. Mai napig alapvető tanulmány a témához E. Peterson: DAS PROBLEM DES NATIONALISMUS IM ALTEN CHRISTENTUM. = FRÜHKIRCHE, JUDENTUM UND GNOSIS. Freiburg: Herder, 1959. 51–63.

15. HRABANUS MAURUS LEVELE OTGARHOZ, 829. MGH Ep. V. Fragm. 11. 520.

16. Lyoni Agobardus, PL 104: 115.

17. Például B. Lewis: THE ROOTS OF MUSLIM RAGE. *The Atlantic Monthly* (September 1990). 47–60.

18. Geréby Gy.: AZ EGYHÁZ ÉS A POLITIKAI FORMA: CARL SCHMITT ÉS HANS BARION. *Világosság* 50 (2010/3.). 65–72.

19. Vö. SIRÁK 39:1–14 (ami lényegében a MISNA programja).

Geréby György

AZ ÁLDOZATCSERE

Sonia Combe: Une vie contre une autre. Échange de victime et modalités de survie dans le camp de Buchenwald (Egy életet egy másikért. Áldozatok kicserélése és túlélési lehetőségek a buchenwaldi táborban)
Paris, Fayard, 2014. 336 oldal, 19 €

A jól ismert francia politológus, a keletnémet politikai rendszer és általában a szovjetizált Kelet-Európa kitűnő szakértője tulajdonképpen alig lép vissza az időben szakterülete szűkebb tárgyától a buchenwaldi koncentrációs tábor működését alulról, az ottrekedt táborlakók társadalmi szempontjából vizsgáló tanulmányában. Három nagyobb témakörre koncentrálna aprólékosan adatolt, tragikus tárgyat nyelvileg rendkívüli gondossággal, leleményesen, de visszafogottan körüljáró munkájában. Mindenekelőtt a buchenwaldi táborlakók társadalmáról, ideológiai-politikai, osztályoszerű és a nácik által „fajinak” tekintett rétegezetségről ad képet. Fő témája a haláltáborokba továbbküldendő foglyok listáinak manipulálása, melyre egyes kiemelt táborlakóknak volt lehetősége és készítése. Mindez a kötet első, mintegy leíró részének tárgya, hatalmas számú publikált, orális és esetenként irodalmi jellegű emlékezés és tanúbizonyosság alapján. Végül a könyv második része igen alapos és kiegyensúlyozott elemzést nyújt a buchenwaldi táborhoz kötődő múltér-

telmezés kommunista, nyugati és kommunizmus utáni verzióiról, mely utóbbiakhoz újabb impulzust szolgáltatott a keletnémet titkosrendőrség idevágó aktáinak nyilvánosságra kerülése az 1990-es években.

Buchenwald több tekintetben különös helyet foglalt el a náci terrorgépezet térképén. Mindenekelőtt ez volt a rendszer egyik legnagyobb, 1944-ben már százezres tömeget befogadó darabja. Szerepét illetően munkatábor volt, így elsősorban férfi munkaerőt telepítettek ide helyi hadüzemek kiszolgálására. Ugyanakkor a haláltáborok előszobájaként is fungált. Kimerült, beteg vagy munkaképtelen lakókat, esetenként a halálgyárak kapacitásfeleslegének kiszolgálására csak számszerűen meghatározott tömegű *Transportok*at rendszeresen küldtek tovább megsemmisítőhelyekre, nevezetesen Auschwitzba. Legkülönösebb (ha nem is egyedi) sajátossága azonban abban rejlett, hogy ide egyszerre s már a náci uralom kezdetétől (1934-től) fogva hurcoltak zsidókat, köztörvényes vagy aszociálisnak tekintett elemeket és politikai üldözötteket – kommunistákat főleg, de szociáldemokratákat és más náciellenes, potenciális ellenállókat is. A tábori társadalom belső hierarchiájában a vezető szerepet a „politikaiak” vitték, közöttük is a legjobban szervezett kommunisták, emellett a helyileg legjobban kihasználható szakértelmiségiek, mint az orvosok, akik még a legrosszabb helyzetű zsidók köréből is gyakran megkülönböztetett pozícióhoz jutottak. A politikaiak, elsősorban a nemritkán a legrégebbi s leggyakorlottabb táborlakórészleget képező német kommunisták Buchenwaldban olyan ellenálló sejteket szerveztek, melyek hatáskörét az SS létszámhiánya folytán a táborvezetőség is elismerte. Ők adták a *kápok*, a foglyokból összeállított rendfenntartók (a *Lagerschutz* tagjai), valamint az irodai és egészségügyi segédzsemélyzet nagy részét. 1942 és 1945 között gyakorlatilag ők tartották fenn a tábor belső rendjét a táborvezető SS jóváhagyásával. Ezek a pozíciók, melyekbe zsidók például gyakorlatilag nem kerülhettek, éppen a túlélés esélyei szempontjából sokszor döntő hatalmi helyzetet biztosítottak. Többek között az ún. *Arbeitsstatistik* irodájába beosztottak állították össze a haláltáborokba küldendő listáit. Nem véletlen, hogy a politikai táborlakók közül került ki a legtöbb túlélő. Ők adták a tanúbizonyosságok jó részét is,

és közöttük bontakoztak ki a felszabadulás után a legsúlyosabb polémiák az üldözöttek társadalmának belső rétegezetsége, erőviszonyai, illetve a táborvezetőséggel való együttműködés (kollaboráció vagy kényszerhelyzetbeli magatartás) tárgyában.

A könyv törzstémája, az előbbiekből kiténik, ehhez a belső rétegezethez, a bennlakók számára élményszerűen egyértelmű, bár sokszor kétségbe vont hatalommegosztáshoz fűződik. A téma visszatekintve a kimondhatóság határmezsgyéjén járó tragédiákkal terhes. Mégis része volt a tábori lét mindennapjainak. Hiszen rendszeresen vetődött fel a kérdés, hogy ki kerüljön a köztudottan halálraítéltek közé a *Transportokba*, s kit lehet és a helyi hatalmi és érdekviszonyok között kit „érdemes” ettől legáltalában átmenetileg megóvni. A mentés és elítélés lehetőségei és a menthetőség kritériumai sokfélék voltak, helyzetektől függően és az időben is változtak. Ebből kiemelkedőnek látszik a politikai vagy esetenként a nemzetiségi szolidaritás, mely a túlélők közötti vitákban nemegyszer felbukkan. Szerepet játszottak itt egyéni adottságok, nevezetesen a fizikai erőnlét fenntartásának készsége az éhezés, a túlhajszoltság, a kínoztatás, a végletes megalázottság és kiszolgáltatottság helyzeteiben. De tényező lehetett a döntéshozók – orvosok, kápók, munkafelügyelők – szakmai-emberi morálja, bár ezt sok esetben az embertelen választások kényszerkörülményei felőrölték. A buchenwaldi tábor intézményes sajátosságának talán leginkább azt lehet tekinteni, hogy a politikai foglyok ellenálló sejtjei gyakran kollektív elhatározással mentettek embereket a végső szelektációtól. Ez előfordult az SS-táborigazgatás ellenében is, de nem kevés esetben ezzel együttműködve. A mentés azonban legtöbbször – majdnem kizárólag – csak az áldozatok behelyettesítésével valósulhatott meg. Ahhoz, hogy a kis három és fél éves Stefan Jerzy Zweig apjával együtt megmeneküljön – ez a kollektív mentési akciók egyik, minden bizonynyal egyedi s a könyvben paradigmaként tárgyalt határeset – három cigány fiataalt kellett egy összeállítandó *Transportba* besorolni... Az „áldozatsere” klasszikus mechanizmusa az *Arbeitsstatistik* beosztottjainak manipulációján nyugodott, akik kihúzhattak és beírhattak neveket a *Transportba* szelektáltak listáin. De menthett a *Revier* egészségügyi személyzete is, akik

munkaképtelenné nyilváníthattak egyeseket, elkerülve ezzel, hogy a legrosszabb, magas halálalozási kvótával működő munkahelyekre kerüljenek. Náluk fordulhatott elő, hogy menthetetlenül legyengült táborlakókat tettek a szelektáltak listáira a jobb állapotban lévők mentése érdekében. Náluk is rajtuk kívül is klasszikus mentési aktusnak számított az elhalálozottak identitáscseréje. A reményteljes túlélők átvették az elhunytak személyazonosságát. A könyv döbbenetes esetlajstroma a tábori társadalom – ahogy Primo Levi nevezte – „szürke zónájának” rettenetes tárházába enged betekintést, melyben a humánus legtöbbször csak az embertelenség viszonylag enyhébb formáját jelenti. Buchenwald sok visszaemlékező szemében azzal emelkedett ki a többi tábor közül, hogy itt nem verték-kínozták rendszeresen a táborlakókat...

A tábori társadalom belső viszonyait a mentési lehetőségek kapcsán tárgyaló fejezetek átvezetnek a könyv második, emlékezetpolitikai részéhez. Ez két nagyobb témakör köré szerveződik. Egyrészt azt tárgyalja, hogy a táborbeli társadalmi-ideológiai-nemzetiségi megosztottság mily alapvetően határozta meg az emlékezés toposzait és azok értelmezését. A „politikai” túlélők élményvilágába is beivódott a „lumpen” (tolvaj, köztörvényes, aszociális) táborlakók megvetése. A francia és a német túlélők nem felejtik el a nemzeti szolidaritásnak, de a nemzeti előítéleteknek is a táborban nemritkán élet-halál kérdésévé fajuló mozzanatait. A zsidóság túlélői maguk is megosztottak a „politikaiak” egykori hatalmi helyzetének jellemzésében. De ilyenek maguk a „politikaiak” is, akik között egyesek számon tartották, hogy még a táborban is előfordultak leszámolásos moszkovita és trockista kommunisták között egészen a *Transportok* listáinak összeállításáig bezárólag. Az emlékezők gyakran emlegetik a „privilegizált” – legtöbbször „politikai” – táborlakók (*hátpók* stb.) hasonulását az SS-mentalitáshoz. Mások éppen ellenkezőleg, azt emelik ki, hogy némelyek közöttük a tábori kényszerviszonyok között is képesek voltak fenntartani az ott rendhagyó polgári vagy munkásmozgalmi „normalitás” értékeit. Persze a két vízió között mindig felbukkannak a tábori „szürke zóna” elemei. Bevallhatja-e egy ápoló, vállalva tettét, hogy kijelölt betegeknek halálos injekciókat adott be ak-

kor, amikor a parancs megtagadása saját halálát jelentette volna, amellett, hogy alkalomadtán más betegeken nem segíthetett volna?

Az emlékezetpolitikáról szóló könyvrész talán legeredetibb elemzése az elvben hivatalos kötöttség nélküli „nyugati” – elsősorban nyugatnémet és francia – és a politikailag szervezett keletnémet emlékezetkonstrukciók konfrontációjára vonatkoznak. A szerző nem törpalcát egyértelműen egyikük felett sem, kiemelve mindkettő ellentmondásait és elégtelenségeit. Nyugaton közvetlenül a felszabadulás után megjelenő, néha igen elmélyült tanúbizonyosságokat több évtizedes hallgatási korszak követi. Ez inkább csak a legutolsó évtizedekben csap át a tanúbizonyosságok rendszeres, intézményes gyűjtésébe, ami megsokszorozza a most már rendelkezésre álló konkrét emlékezéseket. Már a korai emlékek tárgyalásánál felmerül azonban a buchenwaldi „kommunista atrocitások” megbélyegzése a hidegháború szellemében. Keleten korán elkezdődik az az emlékezőpolitikai hadjárat, amelynek legalább két, egymásnak is részben ellentmondó elemét különböztetheti meg az utólagos politikátörténeti elemzés. Egyrészt Bruno Apitz 1946-os regénye és az abból készült film egyértelműen heroizálja a buchenwaldi kommunista ellenállást, mely többek között Zacharias Zweig és csecsemő gyermeke mentését is szervezte. Ennek megfelelően a film a felszabadulási jelenetből kihagyja a felmentő amerikai hadsereget, és nincs benne szó a mentést lehetővé tevő „áldozatcseréről” sem. A kommunista világkép manicheista. Nem tűri meg a tábori valóság „szürke zónájának” felidézését. Az antifasiszta ellenállás kanonizált toposza először hozzájárult a túlélő kommunista ellenállók pozícióba helyezéséhez a szovjetizált keletnémet államban. Ez azonban a legyőzött birodalom kettéosztottságának véglegesítésével már sérthette az egyeduralomra törő moszkovita nomenklatúra érdekeit. A kései 1940-es évek antifasiszta hősei koncepciók perек és politikai hajszák eredményeképp rendre a sztálinista rendszer süllyesztőjébe kerültek 1950 után.

Sonia Combe könyve pontos, a nem szakértő olvasó számára is izgalmas részletelemzése mellett, melyek az emlékezések sokaságát szembeállítják egymással (csak írott forrásokból több mint 170-re utal), talán leginkább pártatlanságával tűnik ki. Ítéletei mindig mérsékeltek, kiegyen-

súlyozottak, méltányosak, és néha nem kímélik a téma legismertebb szakértőit sem. Lesújtó, egyben lebilincselő olvasmány a máig velünk élő történelem – hiszen vannak még körünkben tanúk – sokáig árnyékban hagyott „szürke zónájáról”.

Karády Viktor

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

KI MÁS?

Urs Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”.

Az európai–tengerentúli érzékezés szellem- és kultúrtörténete

Fordította Bendl Júlia

Gondolat, 1982. 623 oldal

(Die „Wilden” und die „Zivilisierten”.

Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung. Verlag C. H. Beck, München, 1976)

„Az eltaposott orrú fekete,
a sárga, kinek kékebb az ege,
a rézbőrű, kin megfagyott a vér
és a lidércként rugódzó fehér –”
(József Attila: MEDÁLIAK, 12.)

A számítógép előtt ülök kezemben egy könyvvel, amely csaknem harminc évvel ezelőtt íródott, és több mint háromszáz évvel ezelőtti eseményeket, illetve azok mintegy kétszáz éves recepcióját dolgozza fel. Sok történet és sok történet kavarg a fejemben, Kolumbusz útjaitól Matteo Ricci Kína-missziójáig, Marco Polo beszámolóitól Defoe ROBINSON-jáig, Rousseau civilizációkritikájától Buffon rasszelméletéig. Aki elolvassa a mű alcímét, nem fog csodálkozni rajta, miért épp e gondolkodókat említtem – annál inkább csodálkozhat a kiadási és a folyó év közötti szakadékon. Nos, erről csak annyit, hogy Urs Bitterli munkájának e váratlan pillanatban érkező felidezéséről *időszertűségét* tekintve csak sajnálni, *célját* tekintve pedig csak remélni tudom, hogy nem késett el.

Visszatérve az alcímre, az „európai” és a „tengerentúli” ez esetben is, mint annyiszor, a *saját*